

Kenan Idrizović

Magistar uporednog ustavnog prava

ULOGA SUDOVA U KONSOCIJATIVNIM USTAVNO - PRAVNIM SISTEMIMA SLUČAJ BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak

Polazna stajališta konsocijativnog ustavnog uređenja su iscrpna i kao takva su uslovljena brojnim faktorima koji su u središtu interesa političkih nauka. Bosna i Hercegovina i njeno ustavno uređenje spadaju u ovu kategoriju i predstavljaju *par excellence* političko pitanje. Dodatno opterećenje postojećeg ustavnog uređenja se ogleda u obavezi harmoniziranja postojećeg Ustava sa odlukama Evropskog suda za ljudska prava. Ovaj rad problematizira postojeće konsocijativno ustavno uređenje u svjetlu obaveze sprovođenja odluke Evropskog suda za ljudska prava u predmetu *Sejdić i Finci*, te harmonizacije postojećeg ustavno-pravnog uređenja sa Evropskom konvencijom o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda. Ovaj rad ne pretendira da ponudi konačno ili sveobuhvatno rješenje nadasve složenog političko-pravnog problema zvanog Bosna i Hercegovina, no, odluka Evropskog suda za ljudska prava u predmetu *Sejdić i Finci* nudi impetus za uspostavljanje novog ustavno-pravnog okvira na nivou Bosne i Hercegovine, okvira u kojem će politička i druga prava *ostalih* biti izjednačena sa pravima konstitutivnih naroda u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Konsocijacija, *Sejdić i Finci*, Evropski sud za ljudska prava, politička prava, konstitutivni narodi, ostali, Ustav BiH, međunarodna zajednica, Evropski sud za ljudska prava;

THE ROLE OF THE COURTS IN CONSOCIATIONAL CONSTITUTIONAL AND LEGAL SYSTEMS: THE CASE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The starting point to the consociational constitutional order are exhaustive and, as such, are conditioned by a number of factors that are at the center of interest of political science. Bosnia and Herzegovina and its constitutional order fall into this category and are a political issue rendered par excellence. Additional burden on the existing constitutional order is reflected in the obligation to harmonize the existing Constitution with the decisions of the European Court of Human Rights. This paper discusses existing consociational constitutional arrangements in the light of the implementation of the obligations of the decision of the European Court of Human Rights in *Sejdic and Finci*, and the harmonization of the existing constitutional and legal regulation of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. This paper does not pretend to offer a final and comprehensive settlement of the extremely complex political and legal issues called Bosnia and Herzegovina, however, the decision of the European Court of Human Rights in *Sejdic and Finci* provides impetus for the establishment of a new constitutional and legal framework at the state level of Bosnia and Herzegovina, the frame in which political and the rights of others to be equated with the rights of the constituent people in Bosnia and Herzegovina.

Key words: Consociation, *Sejdic and Finci*, the European Court of Human Rights, Political Rights, the constituent people, the other population, the Constitution of Bosnia and Herzegovina, the international community, the European Court of Human Rights;

UVOD

Ustavno-pravni okvir današnje Bosne i Hercegovine je direktan proizvod ratnih dešavanja u periodu 1992-1995. Rat u Bosni i Hercegovini je kreirao novu stvarnost te postavio nove izazove u teorijsko-pravnom, ali i u smislu ustavno-pravne prakse. Odluka Evropskog suda za ljudska prava¹ (u daljnjem tekstu Evropski sud, Sud u Strazburu ili ESLJP) u predmetu *Sejdić i Finci*² dodatno je otežala ustavno-pravni, ali i politički okvir Bosne i Hercegovine i njeno nastojanje da se konstituirala kao moderno liberalno-demokratsko društvo. Evropski sud za ljudska prava, u pomenutom predmetu, je uzeo na sebe zadatak bez presedana da izvrši procjenu usaglašenosti Ustava članice Vijeća Evrope sa Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (u daljnjem tekstu ‘konvencija’).³ Pravne i ustavno-političke implikacije presude suda u Strazburu jednako zaokupljaju pažnju političkih faktora u zemlji, te stručnjaka iz područja ustavnog prava. U centru kritičkih osvrta nalaze se konsocijativni ustavno-pravni okvir države, te etnokraska struktura izvršne i zakonodavne vlasti.

Kritike spomenute presude ne dolaze samo od strane domaćih stručnjaka; McCrudden i O’Leary⁴ u svom osvrtu na presudu ističu potencijalno negativne implikacije presude na proces mirovnih pregovora u situacijama sličnim onoj koja je prethodila dogovoru u Bosni i Hercegovini. Autori izražavaju svoj skepticizam spram sudskog preispitivanja konsocijativnog ustavno-pravnog uređenja, te njegovu izmjenu na temelju presude Evropskog suda. Ovakav scenario bi mogao negativno uticati na buduća nastojanja sukobljenih strana da postignu mirno rješenje sukoba. Kao kontraargument ovakom stavu stoji činjenica da je Bosna i Hercegovina dobrovoljno pristupila Vijeću Evrope. Polazna premisa svakog konsocijativnog uređenja jeste princip dobrovoljnosti promjene ustavno-pravnog okvira. Naime, ne postoji smetnja u Dejtonskom ustavu koja sprečava pristupanje zemlje međunarodnoj organizaciji kao što je Vijeće Evrope. Skepticizam McCruddena i O’Learyja da bi pozitivan odmak od sporazuma definisanog mirovnim sporazumom mogao potencijalno dovesti

---

¹ Evropski sud za ljudska prava, sudski organ Vijeća Evrope

² *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina*, br. aplikacije 27996/06 i 34836/06, ECtHR, Veliko vijeće, 2009.

³ Sudija Mijović, djelomično saglasno i djelomično nesaglasno mišljenje, *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina*, br. aplikacije 27996/06 i 34836/06, ECtHR, Veliko vijeće, 2009.; Hod

⁴ C. McCrudden *et al.*, *Sudovi i konsocijacije (Courts and Consociations)*, 2012.

do produženja sukoba u situacijama sličnim onoj u Bosni i Hercegovini, ne stoji. U prilog tvrdnji govori i činjenica da odluke suda u Strazburu nemaju pravnu snagu u zemljama koje nisu članice Vijeća Evrope. Odluka Bosne i Hercegovine o pristupu Vijeću Evrope je konsenzualna i ne može se pripisati djelovanju Evropskog suda, nego je rezultat djelovanja političkih faktora u Bosni i Hercegovini. Značaj odluke suda u Strazburu nije značajan samo sa aspekta zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda kao što je to definisano konvencijom; presuda Evropskog suda je značajna i zbog toga služi kao poticaj za ustavne promjene u situaciji kada nezainteresovane političke elite nastoje očuvati *status quo*.

Predmet diskusije koji slijedi je aktuelan jer rekonstituisanje Bosne i Hercegovine nije dalo rješenje niti adekvatan odgovor na probleme koji su doveli do početka oružanih sukoba, niti postojeći pravni i politički okvir osigurao funkcioniranje demokratskih procesa i stabilnost na zadovoljstvo građana Bosne i Hercegovine. Ustavno-pravni okvir služi kao platforma za daljnje etničke podjele i ne osigurava pravno-političko okruženje podložno daljnjem razvoju demokratskih procesa.

Neupitna je činjenica da je Dejtonski sporazum⁵ zaustavio oružani sukob u Bosni i Hercegovini. Međutim, postignutim sporazumom, Bosna i Hercegovina je rekonstituirana na konsocijalnim osnovama državnog uređenja. Sporazum, koji je inicijalno zamišljen kao prelazni ustavno-pravni okvir, svojim rješenjima je predvidio i kategoriju građana definisanih kao *ostali*⁶, te prema riječima McCruddena i O'Learyja doveo do konflikta sa globalnom pravdom i liberalnim individualnim preferencama međunarodnih institucija za ljudska prava.⁷

Pitanje presude u predmetu *Sejdić i Finci* je značajno i iz razloga što je to moćno sredstvo prekomponovanja konsocijativnog ustavno-pravnog okvira zemlje. U praktičnom smislu, veliki izazov je osigurati politička prava zagarantovana Evropskom konvencijom u situaciji kada ustavno-pravni okvir favorizira etničke kolektivitete. Kao jedan od modaliteta implementacije

---

⁵ Dejtonski sporazum – Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini potpisan u Parizu u decembru 2005.

⁶ Ostali – Aneks 4 Dejtonskog sporazuma, ostali su kategorija građana koji se ne izjašnjavaju kao Bošnjaci, Srbi ili Hrvati;

⁷ *Supra* fn 4

presude, Hodžić i Stojanović⁸ sugerišu teritorijalnu umjesto etno-kulturalne federalizacije. Rad pomenutog dvojca je praktičan set prijedloga za implementaciju odluke *Sejdić i Finci* na osnovu uporednih studija zemalja gdje su konsocijacijski mehanizmi i individualna ljudska prava u međusobnoj koliziji.

Predstojeća diskusija je ograničena u smislu da ne nudi konačan prijedlog rješenja problema implementacije odluke ESLJP i mogućih implikacija odluka suda na političke procese i ustavno-pravnu stabilnost u državi. Uporedni pristup je korišten u ograničenim situacijama gdje je to bilo neophodno i moguće, imajući u vidu da je Bosna i Hercegovina *sui generis* u ustavno-pravnom smislu. Fokus ovog rada je na sudskom aktivizmu, odnosno implikacijama presude ESLJP u smislu nužnih ustavno-pravnih reformi u Bosni i Hercegovini.

Doprinos ovog rada je u tome da daje kritički osvrt na implikacije odluke *Sejdić i Finci*, te nudi argumente u pravcu pozitivne uloge ESLJP i uloge sudova u transformaciji konsocijativnog ustavno-pravnog uređenja.

Rad je struktuiran na način da nudi opšti historijski pregled Bosne i Hercegovine i njenog ustavno-pravnog uređenja koje je prethodilo oružanom sukobu u zemlji. Drugo poglavlje nudi pregled konsocijativnih ustavno-pravnih sistema i pozitivnih rezultata u obuzdavanju nasilja koje ovakav vid ustavnog ustrojstva osigurava u duboko podijeljenim društvima, ali i njihovih nedostataka, primarno u sferi ljudskih prava i sloboda. Treće poglavlje daje osvrt na presudu *Sejdić i Finci*, te obaveze koje iz toga proizilaze za Bosnu i Hercegovinu. U zaključku, ovaj rad nudi neke od modaliteta za prevazilaženje postojećeg stanja kao posljedice postojećeg ustavno-pravno okvira. Članstvo u Vijeću Evrope i obaveze koje iz toga proizilaze su garant da ustavno-pravne reforme koje predstoje nužno idu u pravcu poštivanja najviših standarda ljudskih prava i fundamentalnih sloboda.

1. Poglavlje I – Bosna i Hercegovina

Potpuno razumijevanje ustavno-pravnog uređenja, te stanja ljudskih prava i sloboda u Bosni i Hercegovini nije moguće bez osvrta na ustavno-

---

⁸ E. Hodžić *et al.*, *Stari/novi ustavni inženjering? Analitika*, Sarajevo 2011, pg. 24

pravni okvir koji je prethodio trenutnom stanju. Bosna i Hercegovina je otvoreno poglavlje koje dovodi u pitanje mnoge postojeće teorije u relevantnim oblastima prava i pravnih nauka.

1.1. Hronologija konflikta

Bosna i Hercegovina kao suverena država je stekla svoju nezavisnost od Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u martu 1992. godine. Nezavisnost je došla kao rezultat dezintegracionih procesa započetih izdvajanjem Slovenije iz federativne zajednice jednakih republika. Proglašenje nezavisnosti Slovenije rezultiralo je kratkotrajnim oružanim sukobom sa snagama Jugoslavenske Narodne Armije (JNA) koje su nastojale onemogućiti secesiju i izdvajanje iz ustavno-pravnog poretka federacije. Socijalistička Republika Hrvatska slijedi primjer Slovenije u ljeto 1991. godine. Za razliku od Slovenije, koja je imala relativno etnički homogenu teritoriju nastanjenu Slovencima, u Hrvatskoj većinu stanovništva su činili etnički Hrvati, te manjinski Srbi. Srpska manjina, odbila je priznati ustavno-pravni poredak Republike Hrvatske što je rezultiralo oružanim sukobom na teritoriju novonastale države.

Bosna i Hercegovina, suočena sa novim realitetima, našla se pred izborom ostanka u 'krnjoj federaciji', odnosno proglašenja vlastite nezavisnosti i izdvajanja iz federalne zajednice. U situaciji kada je stanovništvo BiH činilo 31.2% etničkih Srba, 17.4% etničkih Hrvata, te 43.5% etničkih Muslimana⁹, političke elite nisu uspjele naći kompromis vezano za budućnost države. Prvi višestranački izbori u BiH, slično kao i u ostalim republikama federativne zajednice obilježio je izbor predstavnika po etničkim principima.¹⁰ Kao rezultat raspada federativne zajednice, demokratski izabrana vlast u BiH odlučila je tražiti međunarodno priznanje neovisnosti republike. Kao uslov za priznanje, Evropska Zajednica je postavila set uslova pred organe vlasti BiH.¹¹ Kao prvo, BiH je bila dužna: osigurati garancije i organizirati referendum na kojem će učešće uzeti svi

---

⁹ Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalni ured za statistiku; Rezultati popisa stanovništva 1991., <http://www.fzs.ba/Dem/Popis/NacPopE.htm>, 19.11.2013.

¹⁰ Međunarodna Krizna Grupa, ICG Bosnia Report No. 16, <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/balkans/bosnia-herzegovina/Bosnia%202.pdf>, 10.11.2013.

¹¹ Referendum o nezavisnosti Bosne i Hercegovine 29.2.1992.-1.3.1992., Komisija za sigurnost i kooperaciju u Evropi, 102: Kongres

građani Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, a koji će biti sproveden pod međunarodnom supervizijom.”¹² Ispunivši uvjete, referendum je organizovan 29.2.1992. i 1.3.1992. godine. 63.4%¹³ građana sa pravom glasa odazvalo se pozivu na referendum; 99.7%¹⁴ glasača izjasnilo se za Bosnu i Hercegovinu kao nezavisnu državu. Važno je naglasiti da je većina etničkih Srba bojkotovala referendum, što baca određenu sjenu na legitimitet rezultata referenduma.

Kao direktna posljedica rezultata referenduma započeo je oružani sukob u Bosni i Hercegovini. Uprkos tome, 22.5.1992., rezolucijom Generalne Skupštine Ujedinjenih Nacija (UN), Bosna i Hercegovina je kao punopravna članica primljena u UN. Sjedinjene Američke Države (SAD) i većina evropskih država, uključujući Rusku Federaciju, priznale su BiH u aprilu 1992. Zbog prirode i intenziteta ratnih sukoba, BiH je već 1992. zaokupila pažnju međunarodne zajednice. Brojne međunarodne i domaće sudske instance i organizacije aktivno rade na dokumentovanju i procesuiranju odgovornih za zločin genocida, ratni zločin, zločin protiv čovječnosti, te drugih zločina definisanih međunarodnim humanitarnim pravom.

Pozicija SR BiH unutar federalne Jugoslavije i njena etnička kompozicija od krucijalne su važnosti za shvatanje događaja koji su uslijedili. Niti u jednom trenutku političke elite u BiH nisu bile slobodne od vanjskih uticaja u definisanju vlastitih politika. Snažan uticaj susjednih zemalja, primarno Srbije i Hrvatske na pripadnike svojih etničkih zajednica dodatno je usložnio međuetničke odnose unutar zemlje. Učestvovanje Srbije i Hrvatske kao aktivnih aktera bosanskohercegovačkog sukoba u mirovnim pregovorima u Dejtonu govore u prilog opsegu i karakteru uticaja ovih zemalja na dešavanja u BiH.

1.2. Ustavno-pravni okvir Bosne i Hercegovine

Ustav Bosne i Hercegovine je došao kao rezultat nastojanja međunarodne zajednice da zaustavi etnički rat u Bosni i Hercegovini. U jesen 1995. godine, predsjednici BiH, Srbije i Hrvatske okupljeni su od strane

---

¹² *Ibid.*, 10.

¹³ *Ibid.*, 21.

¹⁴ *Ibid.*

međunarodne zajednice u Dejtonu, SAD, daleko od svojih izbornih jedinica, a kako bi pregovarali o zaustavljanju rata u BiH. “To je trebao biti ustav donešen međunarodnim dekretom.”¹⁵ Građani BiH nisu donijeli, niti su ikada ratificirali dejtonski Ustav. Ustav, kao akt najviše pravne snage, je zapravo oktroisani ustav. Ovaj čin sam po sebi nije presedan, jer slični primjeri se mogu naći u drugim državama poput Njemačke ili Japana. Kao što je jedan od kreatora¹⁶ Dejtonskog mirovnog sporazuma naveo, sporazum je istovremeno: “pogled u budućnost u nastojanju da se okončaju tenzije koje čine osnovu ratnog sukoba, te dogovor sa pogledom u prošlost koji je osnažio i zadržao osobe koje svoj opstanak temelje na tim istim tenzijama.” Pitanje legitimiteta sporazuma preostaje s obzirom da isti nikada nije potvrđen na referendumu, ratifikovan u državnom parlamentu ili nekim drugim demokratskim činom. Umjesto toga, u Ustav su ugrađene odredbe koje korespondiraju sa situacijom na kraju 1995. godine. “Kriteriji demokratskog legitimiteta Ustava su morali biti žrtvovani u ime nespornog prioriteta zaustavljanja krvoprolića i osiguranja mira u zemlji.”¹⁷

U svakom slučaju, novi Ustav (Član 1)¹⁸ je potvrdio međunarodno-pravni kontinuitet Republike Bosne i Hercegovine kao međunarodno priznate države, pod novim imenom - Bosna i Hercegovina. Ustav BiH je rekonponovao teritorijalno uređenje, organizujući državu u dva entiteta, Federaciju Bosne i Hercegovine¹⁹ (FBiH) i Republiku Srpsku (RS). Osnovni princip novog ustavno-pravnog sistema je podjela vlasti, odnosno, kako je to još poznato među politolozima – konsocijacija. Ustav, kao akt najviše pravne snage, institucionalizirao je diskriminaciju građana po etničkom principu. Preambula Ustava kreira kategorije ‘konstitutivnih naroda’ i ‘ostalih’.²⁰ Dejtonski Ustav nikad nije zamišljen kao trajno, nego prelazno rješenje. Razlog za diskriminatorne odredbe tvorci opravdavaju činjenicom da je

---

¹⁵ C. Bildt u Opservacijama Ustava u Bosni i Hercegovini, 1998, 139.

¹⁶ J. O’Brien, ‘Dejtonski sporazum u Bosni: Trajni prekid vatre, permanentno pregovaranje, citirano od strane Sofia Sebastián, 2012, Ustavni inženjering u post-dejtonskoj Bosni i Hercegovini, Međunarodno očuvanje mira, 19:5, 597-611.

¹⁷ S. Bardutzky, Strazburški sud o Dejtonskom Ustavu, Presuda u predmetu *Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine*, 22.12. 2009.

¹⁸ *Supra*, fn 5, http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=372, 4.11.2013.

¹⁹ Federacija Bosne i Hercegovine je kreirana 1994. godine Vašingtonskim sporazumom kao rezultat napora da se zaustavi međuetnički sukob između Bošnjaka i Hrvata.

²⁰ Preambula Opšteg okvirovog sporazuma za mir, Anex 4, http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=372, 9.11.2013.

fokus bio na “građenju države, umjesto na ljudskim pravima.”²¹ Pitanje ljudskih i političkih prava je vremenom postalo *par excellence* ustavno-pravno, te političko pitanje koje je svoj epilog dobilo u odluci ESLJP u predmetu *Sejdić i Finci*, 2009. godine. Tvorci dejtonskog Ustava su bili svjesni nejednakosti koja je postala Ustavna kategorija. Ustavni tekst ne navodi kriterij za pripadnost bilo kojoj etničkoj grupi. Kao što su McCrudden i O’Leary ispravno primijetili, Ustav je izostavio objektivni kriterij na osnovu kojega bi se utvrdila etnička pripadnost. Deklarisanje od strane pojedinca je jedini neophodan kriterij, bez obaveze prihvatanja pojedinca od strane bilo koje etničke zajednice. Jezik, odnosno religija nisu presudni, niti determinirajući faktori u ovom smislu. Ustav navodi isljučivo Bošnjake, Hrvate i Srbe kao „konstitutivne narode”.²² Stoga, ko su onda *ostali*? U skladu sa Ustavom, svi oni koji se ne deklariraju kao Bošnjaci, Srbi ili Hrvati, spadaju u kategoriju građana zvanih *ostali*. U kontekstu BiH i poimanja etniciteta, u ovu kategoriju ne spadaju samo oni koji imaju drugu etničku pripadnost (kao što su Crnogorci, Makedonci ili Rusini), nego i oni koji, iz razloga rođenja u inter-etničkim, odnosno tzv. miješanim brakovima, se ne žele deklarirati pripadnikom niti jedne od tri najveće etničke zajednice.

Hodžić i Stojanović su ponudili dobro objašnjenje koncepta manjina u BiH. U Ustavnom smislu, konstitutivni narodi ne čine većinu niti manjinu bilo na nivou BiH ili na entitetskom nivou. Iako u Ustavnom smislu nisu manjine, u društveno-političkom i statističkom smislu Bošnjaci i Hrvati u RS-u, a Srbi u FBiH su manjina. Kao što tandem autora i navodi: „Bosna i Hercegovina se može opisati i kao zemlja manjina, s obzirom da u njoj ne živi jedan dominantan narod, kao što je slučaj u Hrvatskoj, Sloveniji ili Bugarskoj...”²³

Dejtonski sporazum je institucionalizirao princip etničkog, dajući Ustavnoj kategoriji „konstitutivnih naroda“ brojne povlastice. Ovo je rezultat građenja Ustava na konsocijativnim principima. Kreatori Ustava su na ovaj način nastojali unaprijediti jednakost između tri dominantna etnosa na uštrb individualne jednakosti. Konstitutivni narodi su dobili pravo veta na nivou tročlanog Predsjedništva, te u Parlamentarnoj skupštini BiH. Član V Ustava BiH eksplicitno definiše kompoziciju Predsjedništva BiH rezervišući pozicije

---

²¹ Bosanski Gordijev čvor: Ustavna reforma, Evropska krizna grupa, Briefing br. 68, 12 July 2012.

²² *Supra*, fn 20.

²³ E. Hodžić *et al.*, Stari/novi ustavni inženjering? Analitika, Sarajevo 2011, pg. 24

za predstavnike konstitutivnih naroda. Srpski član se bira direktnim izborom sa teritorije RS-a, a bošnjački i hrvatski sa teritorije FBiH.²⁴ U situaciji kada se odluka ne može postići konsenzusom, preglasani član Predsjedništva može u roku od tri dana proglasiti odluku Predsjedništva destruktivnom po vitalni nacionalni interes. Član IV Ustava je jednako diskriminirajući ne dajući pravo veta kategoriji *ostalih*. Član daje isključivo pravo pripadnicima konstitutivnih naroda pravo proglašenja odluke Parlamentarne skupštine destruktivnom po vitalni interes naroda.²⁵

U sferi zaštite ljudskih prava, Ustav BiH sadrži odredbe koje garantuju visok nivo poštivanja istih. Član II Ustava osigurava direktnu primjenjivost prava i sloboda garantovanih Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, te njenim protokolima. „Ovi propisi imaju prioritet nad svim drugim zakonima.“²⁶ Nije slučajno da su tvorci Ustava predvidjeli specifičan sastav Ustavnog suda BiH. Na temelju člana VI Ustava, sud će se sastojati od devet članova od kojih će četiri birati Predstavnički dom FBiH, dok će dva člana birati Narodna skupština RS. Preostala tri člana će biti imenovana od strane predsjednika Evropskog suda za ljudska prava, nakon konsultacija sa Predsjedništvom Bosne i Hercegovine.²⁷ Ustav ne definiše nacionalnu pripadnost članova suda. Implicitno, ali i u praksi, dvojica imenovanih sudija su srpske, dvojica hrvatske, a dvojica bošnjačke nacionalnosti. Preostala trojica sudija ne smiju biti državljani BiH ili neke od država koje graniče sa BiH.²⁸ Nadležnost Ustavnog suda je definisana Ustavom. Sud ima obavezu da podrži Ustav BiH. Također, sud je nadležan za sporove između države i entiteta, te između dva entiteta. Nadležnost suda je utvrđivanje ustavnosti entitetskih zakona sa Ustavom BiH, kao i ustavnosti entitetskih Ustava sa Ustavom BiH. Ustavni sud također vrši funkciju apelacionog suda, odnosno najviše sudske instance u sporovima proizašlim sa bilo kojeg drugog suda u zemlji. Značaj prisustva stranih sudija se očituje u nemogućnosti sudija iz reda konstitutivnih naroda da jednostrano izglasaju, odnosno blokiraju odluku bez saglasnog mišljenja stranih sudija. Na ovaj način međunarodna zajednica zadržava uticaj nad

---

²⁴ Opšti okvirni sporazum za mir, Aneks 4, Član V: Predsjedništvo, http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=372, 19.11.2013.

²⁵ *Ibid*, Član IV: Parlamentarna skupština, Član IV §3(e)

²⁶ *Supra*, fn 24, Član II: Ljudska prava i temeljne slobode, Član II, §2

²⁷ *Supra*, fn 24, Član VI: Constitutional Court, Član VI, §1(a)

²⁸ *Ibid*, § 1(b)

sudskom vlašću u BiH, te onemogućava jednostranu blokadu svih poluga vlasti od strane jednog konstitutivnog naroda.²⁹ Konsocijativni ustavno-pravni okvir BiH nije u potpunosti prepušten domaćim nosiocima vlasti. Ovakav sastav suda nije rezultat brige za pojedinačna ljudska prava ili prava *ostalih* – upravo suprotno; tvorci Ustava su se pobrinuli da vitalni nacionalni interes bilo kojeg od konstitutivnih naroda ne bude ugrožen putem preglasavanja, te je za usvajanje većinske odluke neophodna saglasnost stranih sudija.

Iz teksta se jasno vidi da tvorci Ustava BiH nisu učinili napor da akomodiraju kategoriju *ostalih*. Čak i da *ostali* imaju pravo veta, jasno je da *ostali* nisu kulturno-religijski-etnički kolektivitet. *Ostali*, kao ustavna kategorija su nedvojbeno potčinjeni dominaciji ostale tri etničke grupe. Opravdanje za ovakav ustavno-pravni status, tvorci nalaze u prelaznom karakteru Ustava BiH. Konsocijativni ustavno-pravni mehanizmi su ostavili čitavu grupu građana BiH bez značajnog dijela političkih prava. Restriktivne odredbe ustava, zajedno sa Izbornim zakonom BiH koji ograničava pasivno glasačko pravo građana na izbor u Predsjedništvo BiH i Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH, ukazuju na nivo nejednakosti. Ustavno-pravni okvir BiH je koncipiran na način da zadovolji tri glavne etničke skupine. Post-dejtonska BiH je zamišljena kao konsocijativna država. Neodrživost ovog koncepta ustavnog uređenja je jasno demonstrirana u post-ratnom periodu. Koncept konsocijativnog društvenog uređenja, njegove prednosti i nedostaci, će biti detaljnije analizirani u sljedećem poglavlju.

2. Poglavlje II – Konsocijativna demokratija

Rat u BiH je zaustavljen intervencijom međunarodne zajednice. Međunarodna zajednica na čelu sa SAD je sastavila detaljan mirovni plan koji je uključivao novo ustavno rješenje za BiH. Ustav BiH je kreiran na način da osigura završetak rata, osigura minimalno funkcioniranje vlasti, te stvori okvir za budućnost zemlje. Činjenica je da je ovo bilo moguće jedino na način rekonstituisanja države na principima konsocijativne demokratije. Konsocijativni ustavno-pravni okvir je efikasan mehanizam zaustavljanja oružanog konflikta, no međutim, konsocijativne demokratije su same po sebi

---

²⁹ S. Bardutzky, Strazburški sud o Dejtonskom Ustavu, Presuda u predmetu *Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine*, 22.12. 2009, 7.

u suprotnosti sa principima liberalne demokratije i njihovog razumijevanja pojma ljudskih prava. Konsocijativna demokratija, kao ustavno-politički koncept konfrontira individualna – politička i ljudska prava sa pravima kolektiviteta. Analiza koja slijedi nudi uvid u koncept konsocijativnog ustavno-pravnog uređenja i njegove implikacije u Bosni i Hercegovini.

2.1. Glavni principi i ideje konsocijativnih sistema

Konsocijalizam kao teorija političkih nauka se veže za Arenda Lijpharta zbog njegovog značajnog doprinosa razvoju iste. Lijphart je razvio teoriju na temelju političkih pretpostavki holandskog sistema, zastupajući tezu njegove primjenjivosti u brojnim drugim situacijama. Različiti sistemi na principima Lijphartove teorije instalirani su u brojnim zemljama sa manje ili više uspjeha.³⁰ „Rješenja po principu podjele vlasti mogu se smatrati, kao minimum, realističan...dogovor uz maksimalan konsenzus strana uključenih u post-konfliktne pregovore.“³¹ Ovo ne znači da je Lijphart ponudio koncept *de novo*. Konsocijalizam je prisutan u stručnoj literaturi od šezdesetih godina prošloga stoljeća i Lijphart svojim radom ponudio novi kvalitet i dao dodatni zamah teoriji. Kao što sam autor elaborira u svom radu³², političari i ustavotvorci koristili su koncept podjele vlasti prikladan podijeljenim društvima znatno ranije nego je ustavno-pravna i politička teorija opisala koncept. Ono što je problematično sa stanovišta konsocijalizma je uspostava uniformnih principa univerzalne primjene. Društva i države se razlikuju na bezbroj načina i podjele mogu egzistirati duž bilo koje linije. Dok su mnoge kritike sistema opravdane, nesporno je da „duboke podjele unutar društva predstavljaju ozbiljan problem demokratskog sistema...“³³ Ovo je razlog zašto je nastojanje da se iznađe sveobuhvatno rješenje problema tako delikatan proces. Nesporna činjenica je da je moguće uspostaviti sistem neophodan za razvoj demokratskih procesa u društvu. Potpuno je drugo pitanje karakteristika tog sistema. Pitanja poput političke stabilnosti, ljudskih prava i druga od značaja za liberalno-demokratski sistem razlikuju se od

---

³⁰ P. Norris, Stabilna demokratija i dobro upravljanje podijeljenim društvom: Da li su institucije podjele vlasti efikasne? Harvard, John F. Kennedy School of Government, 18.1.2005.: Primjeri uspjeha uključuju Austriju, Holandiju, Južnu Afriku, a neuspjeha: Kolumbiju, Liban, Kipar, Maleziju, Čehoslovačku i Bosnu i Hercegovinu.

³¹ *Ibid.*, 2.

³² A. Lijphart, Dizajn ustava za podijeljena društva, Projekat „Muse“, http://muse.jhu.edu/journals/journal_of_democracy/v015/15.2lijphart.html, 22.11.2013.

³³ A. Lijphart, *supra*, fn 32, 97

države do države. Prema Lijphartu, četiri karakteristike su neophodne za postojanje klasične³⁴ konsocijacije:³⁵

Podjela vlasti je prvi uslov ustavno-pravnog okvira; na ovaj način grupe, inače različite i odvojene pristaju da kreiraju i djeluju pod okriljem zajedničkih institucija države. U slučaju BiH, može se zaključiti da ne postoje zajedničke institucije koje crpe svoj legalitet iz prenosa dijela suvereniteta sa entiteta, na državni nivo vlasti. Dapače, državne institucije nisu zajedničke, već po svojoj ustavnoj definiciji ne zavise od političke ili pak bilo kakve druge volje nosilaca vlasti na nižim nivoima. Entiteti nisu državotvorni i nemaju subjektivitet u smislu međunarodnog prava. Podjela vlasti učvršćuje udio svakoj od grupa u svakom segmentu, bilo da je riječ o zakonodavnoj, izvršnoj ili sudskoj vlasti.

Kao drugi neophodan uslov, Lijphart navodi autonomiju; bez autonomije nema konsocijalizma. U vršenju javnih funkcija mora postojati element samouprave. Belgija je dobar primjer jezičke autonomije, ali društva, odnosno stepen autonomnosti su predmetom dogovora između različitih grupa. Ovo je uvijek vrlo teško pitanje za suprotstavljene strane, no međutim, autonomija je preduslov za postojanje konsocijalizma.

Proporcionalnost predstavlja treći preduslov. Proporcionalnost se ne odnosi samo na zastupljenost u zajedničkim institucijama, nego i na preraspodjelu državnih resursa. I ovdje ne postoji jasna ideja šta predstavlja resurse, odnosno na šta se resursi odnose. Princip proporcionalnosti je predmetom dogovora, odnosno konsenzusa i može se odnositi na različite institucije za čije funkcioniranje su potrebna sredstva.

Četvrti uslov klasičnog konsocijalizma podrazumijeva da svaka od grupa ima eksplicite pravo veta. Pravo veta na praktičan način služi kao garant da vitalni interes bilo koje od grupa neće biti povrijeđen. Ovo je istinski snažan mehanizam i njegova primjena je moguća u izvršnoj ili zakonodavnoj vlasti, ili u obje istovremeno.

---

³⁴ *Supra*, fn 4, 8, McCrudden i O’Leary navode klasični i polu-konsocijalizam. Polu-konsocijalizam je karakterisan odsustvom faktora proporcionalizma i veto mehanizma. Ovaj koncept ima za cilj unapređenje uključivosti u liberalno-demokratskim sistemima.

³⁵ *Ibid.*

Kao što sam već i naveo, ne postoje dva identična modela konsocijativne demokratije. Bez obzira radi li se o etničkoj, jezičkoj ili religijskoj podjeli unutar države, svako od ovih podjela može biti dodatno usložnjena drugim faktorima, kao što su politički sistem ili npr. ustavni sistem koji je prethodio podjeli među stranama. Politička kultura zemlje je dodatni faktor od velike važnosti u primjeni nevedenih principa. U državama bez prethodnog demokratskog iskustva, kao npr. Bosna i Hercegovina je utoliko teže doseći neophodni nivo demokratske stabilnosti.

Spomenuti principi djeluju kao minimum mogućeg u datoj situaciji. Kada je opcija disolucije nepraktična ili neprihvatljiva, odnosno kada predstavlja realnu prijetnju miru (kako lokalno, tako i regionalno), konsocijativno ustavno uređenje relaksira odnose među suprotstavljenim grupama. Konsocijativni ustavno-pravni okvir je zamišljen kao dugotrajan mehanizam, a ne samo kao trenutno rješenje nastalog problema. Potencijal za buduća pozitivna rješenja leži u mogućnosti približavanja suprotstavljenih strana i definisanja zajedničkog interesa putem demokratskog procesa. Ovo nije bez opasnosti, jer demokratski izabrani predstavnici koji istinski nastoje unaprijediti odnos među suprotstavljenim grupama često budu sankcionirani od strane svoje izborne baze. Gubitak podrške među vlastitim biračkim tijelom služi kao poticaj, odnosno motivacija političkim elitama da održe *status quo*, što proces približavanja i uklanjanja razlika, te definisanja zajedničke platforme čini utoliko težim. Dodatni argument u prilog tezi je izborni sistem koji garantuje etničkoj većini dominaciju unutar njene autonomne jedinice.

Kratka elaboracija glavnih pretpostavki konsocijativnih demokratskih sistema je daleko od punog uvida u koncept čiji proponenti sugerišu različite modalitete uređenja. Uvodne napomene služe kao podloga za analizu konsocijativnog ustavno-pravnog sistema u Bosni i Hercegovini.

2.2. Konsocijalizam – prednosti i nedostaci

Dejtonskim mirovnim sporazumom (DPA) zaustavljen je rat u Bosni i Hercegovini. Činjenica da je ustavna prekompozicija BiH na konsocijativnim principima bila jedino moguće rješenje za postizanje mira je ozbiljna naučna tvrdnja. U tom smislu, stav ustavnih eksperata, te znanstvenika političkih nauka da konsocijativni model nema ozbiljnu alternativu potcrtava navode da

je konsocijalizam „jedini demokratski model koji može biti usvojen u podijeljenim društvima...“³⁶ Prednosti konsocijalizma su primarno u tome što ovaj model nema ozbiljnu ustavno-pravnu alternativu, a ne zbog rješenja ugrađenih u sam sistem. Činjenica da konsocijativni model uskraćuje cijeloj grupi građana pasivno biračko pravo je nespojivo sa principima liberalne demokratije. Individualistički koncept ljudskih prava je žrtvovan u pravcu prava kolektiviteta, otvarajući važno pitanje značenja pojma jednakosti i diskriminacije u konsocijalnim sistemima. Aspekt ljudskih prava je ozbiljno narušen u ustavno-pravnom sistemu koji ne garantuje jednak nivo zaštite i poštivanja političkih prava svih građana. To izaziva tenziju, koja je inherentna po pitanju principa zaštite ljudskih prava u sistemu konsocijativnog državnog uređenja. Rezultat toga je formiranje etno-kulturalnih elita. Kada se problem gleda u historijskom kontekstu zemalja kao što je BiH, problem se dodatno usložnjava. Liberalno-demokratski koncept, u smislu u kojem se on shvata danas u svijetu, nije moguć u državi podijeljenoj po etničkim linijama. Ostvarivanje individualnih prava u situaciji duboke podijeljenosti po etničkim i teritorijalnim, ali i u psihološkom smislu je teško izvodivo. U prilog tome govori i stalna prijetnja obnavljanja međuetničkog sukoba u sprezi sa ustaljenim mentalitetom vladajućih elita, nespremnih da se odreknu Ustavom zagarantovanih privilegija. Za razliku od Austrije i Holandije u kojima postoji prirodna historijska veza i gdje su se ustavno-pravni i politički procesi razvijali u pravcu konsocijalizma, u Bosni i Hercegovini ne postoje historijsko-pravni preduslovi za uspostavljanje ovakvog sistema državnog uređenja. Ustav BiH niti na koji način ne korespondira sa ustavno-pravnim okvirom BiH iz vremena koje mu je prethodilo.

Slabost konsocijativnog sistema u Bosni i Hercegovini je najbolje objašnjena onim što Zahar³⁷ naziva: „normativnom nepopustljivošću elita za saradnju“. Autorica ovo pripisuje: „prirodi izbornih institucija, odnosu snaga između centralne vlade i entiteta, uzrocima i posljedicama unutardržavnog nadmetanja, te uticajem etničke polarizacije.“³⁸

---

³⁶ *Ibid*, 33.

³⁷ M.J. Zahar, *Dihtomija* The Dihtomija međunarodnog posredovanja i upravljačka bezkompromisnost: Slučaj Bosne i Hercegovine, Pluto Press, 2005.

³⁸ *Ibid*.

Navedena argumentacija svoju osnovu temelji na konsocijativnom ustavno-pravnom uređenju BiH, i zaista, osamnaest godina od završetka rata, postojeći ustavni okvir je iscrpio svoje kapacitete.

2.3. Asistirana konsocijacija

Uloga međunarodne zajednice u BiH i njeno djelovanje u uslovima konsocijativno ustavno-pravnog okvira je jedinstveno pitanje sa aspekta ustavno-pravne misli. U ranoj literaturi nema spomena uloge međunarodnih posrednika u funkcioniranju sistema. Bosanskohercegovački koncept konsocijativnog sistema je dodatno usložen prisustvom Ureda visokog predstavnika (OHR, odnosno visoki predstavnik).³⁹ Tvorci DPA su shvatili od početka da konsocijativna prekompozicija BiH neće biti moguća bez međunarodne supervizije. Iako nezvanično, mnogi elementi ustavnog uređenja države sugerišu upravo suprotno. Aneks X DPA je predvidio ured OHR-a ovlašten za nadgledanje sprovedbe mirovnog sporazuma. Iza OHR-a se nalazi Vijeće za implementaciju mira⁴⁰ (PIC) zaduženo za politički aspekt rada OHR-a. Visoki predstavnik uporedo obnaša dužnost i Specijalnog predstavnika Evropske Unije za Bosnu i Hercegovinu. OHR, odnosno visoki predstavnik imaju široke ovlasti koje se ogledaju u tome da može nametnuti zakon, ali također i imenovati, odnosno ukloniti zvaničnike sa javnih funkcija.⁴¹ Spektar ovlasti međunarodne zajednice u BiH je ograničen jedino na način da OHR ne može nametnuti amandman, odnosno nametnuti novi Ustav BiH. Međutim, visoki predstavnik ima ovlasti nametanja entitetskih ustava, pa čak i uklanjanja člana Predsjedništva sa funkcije koju obnaša.

Potpun uvid u efekte i obim prisustva međunarodne zajednice se može najbolje shvatiti uvidom u broj odluka visokog predstavnika. Ovlasti visokog predstavnika su korištene više od 900 puta.⁴² Naročito intenzivno ovlasti su korištene u godinama nakon potpisivanja DPA. Pitanje uloge međunarodne

---

³⁹ Anex 10, Sporazum o civilnoj implementaciji, http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=366, 1.11.2013.

⁴⁰ Upravni odbor Vijeća za implementaciju mira sačinjavaju: Kanada, Francuska, Njemačka, Italija, Japan, Rusija, Ujedinjeno Kraljevstvo, SAD, Predsjedništvo EU, Evropske komisije i Organizacije islamske konferencije, koju predstavlja Turska.

⁴¹ Evropska komisija za demokratiju putem zakona, Mišljenje o ustavnoj situaciji u BiH i ovlaštenjima Visokog predstavnika, mart 2005, <http://www.coe.ba/pdf/CDL-AD2004004-en.pdf>, 1.11.2013.

⁴² Ured visokog predstavnika, Sve odluke visokog predstavnika, <http://www.ohr.int/decisions/archive.asp?so=d&sa=on>, 14.11.2013.

zajednice u zemlji naglašava prirodu i karakter podjela među političkim liderima. Dok su politički faktori u FBiH snažno naklonjeni prisustvu ureda visokog predstavnika zbog njegove uloge u jačanju državnih institucija, istovremeno, političke elite u RS-u protive se njegovom prisustvu optužujući OHR za političko nasilje.⁴³

Može se sa pravom reći da je dijalog između bosanskih političkih elita opterećen prisustvom OHR-a. Bošnjačke i u manjoj mjeri hrvatske političke elite koriste odluke visokog predstavnika za ostvarivanje vlastitih političkih ciljeva. Ovo stvara privid OHR-a kao saveznika određenih političkih skupina. Ideja konsocijalizma ima za cilj približavanje suprotstavljenih strana s ciljem definisanja interesa od zajedničkog interesa za sve strane. U tom smislu, uloga OHR-a je problematična i ne potpomaže procesu da se razvije na očekivani način. Problemi se dodatno usložnjavaju zbog nerijetkog nejedinstva u stavovima članica PIC-a. Ponuđena argumentacija sugerira da se mnogi problemi koji se u normalnim okolnostima vežu za konsocijativni ustavno-pravni okvir u stvarnosti mogu pripisati djelovanju međunarodne zajednice.

DPA i konsocijativni ustavno-pravni model uređenja države nisu polučili pozitivne rezultate u smislu kreiranja stabilnog demokratskog društva u BiH. Institucionalni dizajn BiH je odveć kompleksan sa trinaest različitih vlada iznad nivoa općine. Federacija entiteta sa centralizovanom Republikom Srpskom, te asimetričnom Federacijom BiH je jednostavno preveliki finansijski, intelektualni, te politički izazov za četveromilionsku BiH. Izgradnja mira u post-dejtonskoj BiH bazirana je na nekoliko strategija.⁴⁴ Cilj prve strategije iza koje je stajala Evropska Unija (EU) bio je jačanje državnih institucija. U Ustavu BiH navedene su kompetencije države BiH, ali Ustav BiH nadalje navodi mogućnost prenošenja ovlasti na državni nivo.⁴⁵ Donošenjem neophodnih zakonskih propisa, OHR je osigurao pravnu osnovu za jačanje uloge države u ovom smislu. EU je nedvojbeno istakla da isključivo prihvata organe na nivou države BiH kao legitimne partnere u pregovorima vezano za budućnost zemlje u EU. Kao rezultat toga formirane

---

⁴³ Dejtonski project BiH, Dodik optužuje visokog predstavnika za bosanske slabosti, 10.11.2012. <http://www.bihdaytonproject.com/?p=1597>, 13.11.2013.

⁴⁴ S. Sebastián, 2012, Ustavni inženjering u post-dejtonskoj Bosni i Hercegovini, Međunarodno očuvanje mira, 19:5, 597-611.

⁴⁵ *Supra*, fn 24.

su brojne institucije na nivou države, uključujući jedinstvene oružane snage BiH.

Druga strategija međunarodne zajednice odnosila se na redizajniranje izbornog sistema, te unapređenje odnosa među etničkim zajednicama. Rezultat ove strategije je ograničeni napredak, nedovoljan da dovede do samoinicijativnog nastavka suradnje. Problem napretka postignutog u poslijeratnoj BiH je što nije došao kao rezultat nastojanja unutar zemlje, nego kroz pritiske i prijetnje međunarodne zajednice. Ovakav scenario ima za rezultat kreiranje politika unutar suprotstavljenih zajednica, vodeći računa o mogućim reakcijama i potezima međunarodne zajednice.

Zadnja dva nastojanja međunarodne zajednice da promijene ustav BiH desila su se 2006., odnosno 2009. godine. Ona su podrazumijevala nastojanje međunarodne zajednice da zatvori Ured OHR-a, te da ubrza državu na putu ka pridruženju EU. Razgovori političkih lidera parlamentarnih stranaka pod pokroviteljstvom EU i SAD-a da prekomponuju ustavno-pravno uređenje zemlje i otklone gore navedene nedostatke, završili su neuspješno.

Prethodna diskusija dotakla se samo nekih od razloga zbog čega treba sumnjati u konsocijativnu demokratiju kao uspješan ustavno-pravni model u BiH. Nastojanja međunarodne zajednice da unaprijedi procese nisu nužno bila demokratske prirode, a još manje učinkovita. U tom smislu, međunarodna zajednica snosi značajnu odgovornost za trenutno, ali i stanje koje je prethodilo trenutnom stanju. Ustavni kapaciteti države čine se iscrpljeni za značajniji napredak u ovom trenutku. Jedna oblast prava koja moguće nudi izlaz iz date situacije jesu obaveze BiH koje proizilaze iz članstva države u međunarodnim institucijama. U tom smislu vrijedi analizirati sudski aspekt vlasti u BiH i njegove kapacitete da doprinese demokratskim procesima u zemlji, ne rizikujući daljnju destabilizaciju zemlje. Sljedeće poglavlje analizira članstvo BiH u Vijeću Evrope, te moguće implikacije presuda ESLJP-a.

3. Poglavlje III – Ustavni depoi sudske vlasti

Analiza značenja i karaktera konsocijativnog ustavno-pravnog sistema BiH dotakla se mnogih aspekata primarno vezanih za zakonodavni i izvršni segment vlasti. Članstvo BiH u međunarodnim organizacijama i

implikacije koje proizilaze iz međunarodnih obaveza, a na temelju izvora međunarodnog prava zaslužuju da budu analizirani na ovom mjestu. Uloga Ustavnog suda i njegove kompetencije zaslužuju da budu analizirane u predmetu *Sejdić i Finci*, odnosno na temelju članstva BiH u Vijeću Evrope.

Za Bosnu i Hercegovinu, Vijeće Evrope je višeznačno važna međunarodna organizacija, između ostalog i zbog posjedovanja efikasnog mehanizma zaštite ljudskih prava na teritoriji zemalja članica. I Vijeće Evrope je prepoznalo BiH kao „jednog od [njenih] najvažnijih korisnika.“⁴⁶ Članstvom BiH u Vijeću Evrope, država je neumitno prenijela dio suvereniteta na međunarodnu organizaciju preuzimajući sve obaveze koje proističu iz toga. Činjenica da BiH trpi zbog objektivno nefunkcionalnog konsocijalnog ustavno-pravnog okvira nije izgovor za nepoštivanje Evropske konvencije o ljudskim pravima. Odluke ESLJP su obavezujuće i u tom smislu BiH se susreće sa vjerovatno najvećim izazovom u svojoj novijoj historiji. Predstojeće poglavlje analizira ulogu sudova u transformaciji rigidnih ustavnih okvira. Njihova uloga je potencijalno jako bitna jer mogu poslužiti kao „preokretači etničkih političkih dogovora.“⁴⁷

3.1. Konsocijativno sudstvo u BiH

Uloga sudova u konsocijativnom ustavno-pravnom okviru je značajna. Ovime se ne misli isključivo na domaće sudove, nego, kao što McCrudden i O’Leary ističu „...povećana... uloga međunarodnih i regionalnih sudova za ljudska prava.“⁴⁸ Dok Ustavni sud BiH ima obavezu podržati diskriminatorni Ustav BiH, međunarodni sudovi nemaju takvu obavezu. Ustav BiH⁴⁹ je izričit u smislu obaveze suda da podrži Ustav BiH. Pitanje ustavne pozicije *ostalih* bilo je predmetom Ustavnog suda BiH u više nego jednom slučaju. Prvi pokušaj otklanjanja nejednakosti *ostalih* u kandidaturi za Predsjedništvo i Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH našao se pred Ustavnim sudom 2006. Predmet⁵⁰ utemeljen na članku II⁵¹ Ustava BiH zahtijevao je direktnu

---

⁴⁶ Vijeće Evrope, Raporter grupa za demokratiju, Kooperacija Vijeća Evrope sa Bosnom i Hercegovinom, Strategija, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=951051&Site=COE>, 26.11.2013.

⁴⁷ R. Pildes, Etnički identitet i demokratske institucije: Dinamična perspektiva: S. Choudhry, Ustavni dizajn za podijeljena društva: Integracija ili akomodacija, 195.

⁴⁸ *Supra*, fn 4, 20.

⁴⁹ Opšti okvirni sporazum za mir: Aneks 4, Član VI: Ustavni sud, http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=372, 7.11.2013.

⁵⁰ Ustavni sud Bosne i Hercegovine, Odluka U-5/04, <http://www.ccbh.ba/eng/odluke/>, 9.11.2013.

⁵¹ *Supra*, fn 49, 2.

primjenu člana 5. Međunarodne konvencije o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije (ICERD), zajedno sa članom 3. Protokola 1 i članom 14. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (ECHR), sud je odbacio kao nedopustiv. Nadalje, Sud se proglasio nenadležnim⁵² po pitanju konflikta domaćeg sa međunarodnim pravom.

Sljedeći pokušaj⁵³ je prošao jednako neuspješno. Predmet je utemeljen u članu 8. Izbornog zakona BiH⁵⁴ i njegovoj neusklađenosti sa članom 3. Protokola 1, Protokola 12 ECHR i člana 5. ICERD-a. Ustavni sud je presudio da prava *ostalih* nisu provrijeđena na temelju odredaba člana V Ustava BiH.

U sljedećem predmetu⁵⁵ koji se našao pred Ustavnim sudom BiH (Partija za Bosnu i Hercegovinu i g. Ilijaz Pilav), apelant, čije je pravo da se kandiduje na izborima za Predsjedništvo BiH kao Bošnjak sa teritorija RS-a onemogućeno, podnio je zahtjev za preispitivanje ustavnosti Izbornog zakona BiH sa članom 25. ICCPR⁵⁶ i Protokola 12 ECHR. Za razliku od prethodna dva predmeta, Ustavni sud je proglasio apelaciju dopustivom, ali je proglasio neosnovanom. Ustavni sud BiH je kao objašnjenje za proglašenje apelacije neosnovanom naveo opravdanost razloga za ograničavanje pasivnog biračkog prava u cilju zaštite konsocijalnog ustavno-pravnog okvira s ciljem „očuvanja uspostavljenog mira, nastavka dijaloga...“⁵⁷

Jurisprudencija Ustavnog suda BiH ukazuje na nekonzistentnost različitih odredbi u Ustavu BiH. Član II tačka 2. Ustava BiH je eksplicitan da će prava iz Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda i njeni protokoli biti direktno primjenjivi, te imati prioritet u odnosu na sve zakone u BiH, dok član V i njegove diskriminirajuće odredbe *ostalih* su u suprotnosti sa članom II Ustava BiH. Ovo se može objasniti kao jedan od

---

⁵² *Supra*, fn 49, 3(a)

⁵³ Ustavni sud Bosne i Hercegovine, Odluka U-13/05, <http://www.ccbh.ba/eng/odluke/>, 10.11.2013.

⁵⁴ Izborni zakon Bosne i Hercegovine 2001 (objavljen u Službenom glasniku Bosne i Hercegovine no. 23/01 od 19.09.2001, nadopune objavljene u Službenim glasnicima br: 7/02 od 10.04.2002., 9/02 od 03.05.2002., 20/02 od 03.08.2002., 25/02 od 10.09.2002., 4/04 od 03.03.2004., 20/04 od 17.05.2004., 25/05 od 26.04.2005., 52/05 od 02.08.2005., 65/05 ofd20.09.2005., 77/05 od 07.11.2005., 11/06 od 20.02.2006., 24/06 od 03.04.2006., 32/07 ofd30.04.2007., 33/08 od 22.04.2008., i 37/08 od 07.05.2008) stupio na snagu 27.09.2001.

⁵⁵ Ustavni sud Bosne i Hercegovine, Odluka AP 2678/06, <http://www.ccbh.ba/eng/odluke/>, 18.11.2013.

⁵⁶ ICCPR – Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima

⁵⁷ *Supra*, fn 55.

kompromisa na koje su političke elite pristale tokom mirovnih pregovora u Dejtonu. Pitanje hijerarhije normi je delikatno i u tom smislu odgovornost Ustavnog suda BiH je velika. Izazov pred Ustavnim sudom BiH je pitanje razvoja njegove jurisprudencije i spremnosti Suda da donosi odluke poštujući osnovne principe ljudskih i političkih prava, odnosno da podrži anahrone, nazadne odredbe konsocijalnog karaktera. U ovom smislu vrijedi obratiti pažnju na izdvojeno mišljenje o slaganju sudije Feldmana⁵⁸ u predmetu *Pilav*:

Dok ne dođe vrijeme (ako ikada i dođe) za izmjenu člana V Ustava Bosne i Hercegovine tako da se ukloni različito tretiranje potencijalnih kandidata za člana Predsjedništva, čini mi se član V ne ostavlja nikakav izbor tvorcima Izbornog zakona, Centralnoj izbornoj komisiji a niti sudovima. Ustavom nije dozvoljeno da zakon, tumačenje ili provođenje zakona bude direktno nesaglasno s izričitim i nedvosmislenim zahtjevima iz člana V Ustava. Da je apelacija usvojena, član V Ustava ne bi imao nikakve pravne snage. Bio bi beskoristan, sveden na prazne riječi. Prema mom mišljenju, Ustavni sud, koji je obavezan članom VI Ustava da „podrži Ustava“, ne može donijeti odluku koja stavlja van snage važan dio Ustava. Slažem se da postoje različiti dijelovi Ustava koji izgleda da imaju kontradiktorne vrijednosti i ciljeve, ali ustavi nikada nisu bili logični. Uvijek su oblikovani kontradiktornim vrijednostima i ciljevima, te predstavljaju kompromis između njih. Zadatak Ustavnog suda iz člana VI je da primijeni Ustav, sa svim svojim nedosljednostima, te da mu da pravnu snagu koliko god je to više moguće u raznim okolnostima.

Mišljene sudije Feldmana karakteriše jurisprudenciju Suda koji nije spreman uzeti pitanje ljudskih prava u svoje ruke. Član II Ustava BiH garantuje zaštitu prava iz Konvencije o ljudskim pravima i u tom smislu Konvencija je direktno primjenjiva u pravnom sistemu BiH. Tumačenje člana V i podržavanje restrikcija koje proističu iz njega na uštrb prava garantovanih

---

⁵⁸ David Feldman je bio podpredsjednik Ustavnog suda Bosne i Hercegovine i njegov sudija u periodu 2002-2011.

članom II ukazuje na nespремnost Suda da se uspostavi kao zaštitnik ljudskih prava, a u skladu sa Ustavom BiH. Sudija Feldman nije objasnio zašto bi podržavanje člana II bilo u suprotnosti sa Ustavom BiH. Umjesto toga, sudija Feldman se ograničio na član VI Ustava BiH i obaveze suda da podrži Ustav BiH.⁵⁹ Zadatak svakog ustavnog suda je da da značenje ustavnom tekstu i u tom smislu Ustavni sud BiH nije izuzetak.

Na osnovu navedenog da se izvući zaključak da Ustavni sud BiH nema pravnih mehanizama za tumačenje Ustava u skladu sa međunarodno preuzetim obavezama. Ustavni sud BiH u skladu sa svojom ulogom nije iskoristio šansu da putem sudskog aktivizma da pozitivan doprinos razvoju ustavno-pravnog okvira BiH.

3.2. Bosna i Hercegovina i Vijeće Evrope

BiH je podnijela aplikaciju za prijem u Vijeće Evrope 1995. godine. Jasno je da država nije bila spremna za pristup organizaciji; međutim, država je poslala jasnu poruku o namjeri i spremnosti da preduzme minimum neophodnih koraka u pravcu ispunjavanja zahtjeva za pristup ovoj organizaciji. Teško da bi neko mogao afirmativno govoriti o BiH kao zemlji demokratskih institucija, vladavine prava, odnosno zemlji u kojoj se poštuju ljudska prava u to vrijeme. Iz tog razloga organi Vijeća Evrope blisko su promatrali razvoj demokratskih procesa u BiH. U periodu od 1996. do 2000. Parlamentarna skupština Vijeća Evrope formirala je *ad hoc* komitete za praćenje četiri ciklusa izbora na nivou lokalnih, pa do općih izbora u BiH. Zabilježeni napredak na ovom polju se našao u „Mišljenju“⁶⁰ Parlamentarne Skupštine Vijeća Evrope iz 2002. godine. Uprkos pozitivnim pomacima u sferi približavanja države standardima Vijeća Evrope, Parlamentarna skupština Vijeća je u mišljenju navela daljnu potrebu za prenosom ovlasti sa entitetskog na državni nivo vlasti.⁶¹ Također, izuzev općih zahtjeva za usklađivanjem lokalne legislative sa standardima Vijeća Evrope, od BiH je zatraženo da „u roku od jedne godine, uz asistenciju Evropske komisije za

---

⁵⁹ *Supra*, fn 49.

⁶⁰ Vijeće Evrope, Parlamentarna skupština, Mišljenje br. 234 (2002), <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta02/EOP1234.htm>, 13.11.2013.

⁶¹ *Ibid*, para 4.

demokratiju kroz pravo⁶², izvrši reviziju Izbornog zakona u skladu sa standardima Vijeća Evrope, te da izvrši preinake gdje je neophodno.“⁶³ Novi Izborni zakon je donešen 2001. godine kao odgovor na zahtjeve Vijeća Evrope. Zakon kao takav morao je sadržavati diskriminatorne odredbe u skladu sa Ustavom BiH. BiH je zvanično postala članica Vijeća Evrope 24.04.2002. godine. Pravni okvir je uspostavljen za ono što će postati poznato kao slučaj *Sejdić i Finci*.

3.3. Sejdić i Finci

Članstvo u Vijeću Evrope podrazumijeva i obavezu zemalja članica da odluke ESLJP dosljedno sprovedu. Odluke ESLJP su konačne i obavezujuće i u tom smislu BiH nije izuzetak. Presudu u predmetu *Sejdić i Finci* protiv Bosne i Hercegovine⁶⁴ koju je donijelo Veliko Vijeće ESLJP 22.12.2009, postaće problem od najvišeg političkog značaja za ustavno-pravni okvir BiH. Predmet započet na temelju dvije odvojene aplikacije, posljednje četiri godine zaokuplja pažnju ne samo struke, nego i cjelokupne javnosti BiH.

Sa aspekta Suda za ljudska prava, predmet je značajan jer je Sud po prvi put u svojoj istoriji odlučivao o Ustavu zemlje, članice Vijeća Evrope. Također, *Sejdić i Finci* su prva presuda kojom je potvrđeno kršenje Protokola 12 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Činjenična osnova predmeta tiče se g. Derve Sejdića i g. Jakoba Fincija, pripadnika romske i jevrejske manjinske zajednice u BiH kojima je na temelju odredbi konsocijativnog Ustava BiH uskraćeno pasivno biračko pravo. Spomenuta prava spadaju u domen političkih prava i kao takva nisu apsolutna. U skladu sa Ustavom i Izbornim zakonom BiH, samo se pripadnici konstitutivnih naroda (Bošnjaci, Srbi i Hrvati) mogu kandidovati za Predsjedništvo BiH (Član V Ustava BiH) i Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH (Član IV).

ESLJP je sa četrnaest glasova naprema tri presudio da je BiH prekršila prava aplikantata suprotno odredbama člana 14. Konvencije u vezi

---

⁶² Evropska komisija za demokratiju kroz pravo je savjetodavno tijelo Vijeća Evrope poznato i kao Venecijanska komisija.

⁶³ *Supra*, fn 60, IV(b).

⁶⁴ *Sejdić i Finci* protiv Bosne i Hercegovine, Broj aplikacija 27996/06 i 34836/06, ESLJP, Veliko vijeće, 2009.

sa članom 3 Protokola 1. po tužbi aplikantata za kršenje prava da se kandiduju za Dom naroda PSBiH. U vezi sa tužbom na osnovu člana 1. Protokola 12. Konvencije, Sud je sa šesnaest glasova naprema jedan presudio da je BiH prekršila prava aplikantata onemogućavanjem kandidature za Predsjedništvo BiH. U postupku odlučivanja, ESLJP se značajno vodio izvještajem Venecijanske komisije u ulozi „prijatelja suda“.⁶⁵ U razmatranju tužbe po članu 14. (zabrana diskriminacije), Sud je primijenio princip koji je prvi put inaugurirao u predmetu „Belgijski jezički slučaj“.⁶⁶ Tada je zaključeno da član 14. štiti ne samo prava sadržana u Konvenciji, nego i prava koja proističu iz odredbi koje su države članice dobrovoljno usvojile. Utvrđuju si primjenjivost člana 14., Sud je pristupio razmatranju funkcije Doma naroda, odnosno da li se on može smatrati zakonodavnim organom u smislu člana 3. Protokola 1. Po ovom pitanju Sud je zaključio da je Dom naroda PSBiH zakonodavni organ na temelju njegovih funkcija, odnosno važnih i širokih zakonodavnih ovlasti koje obnaša. U razmatranju tužbe po pitanju prava aplikantata da se kandiduju za Dom naroda PSBiH, Sud je u skladu sa svojom jurisprudencijom potvrdio široku marginu diskrecije koju uživaju zemlje članice Vijeća Evrope: „uprkos širokoj margini diskrecije...u organizovanju izbornog sistema, sistem baziran na etničkoj diskriminaciji može stoga biti opravdan isključivo u izvanrednim okolnostima.“⁶⁷ Činjenica je da je Evropski sud u velikom broju predmeta priznao državama članicama „široku marginu diskrecije“, ali države su imale obavezu dokazati da su osporavane mjere usvojene u nastojanju da se ostvari legitiman cilj, da su bile neophodne u demokratskom društvu, te da su proporcionalne u svojim efektima. ESLJP je usvojio argument BiH da su osporene odredbe bile neophodne u vrijeme njihovog donošenja, no međutim, Sud je zaključio da je BiH odgovorna za njihovo zadržavanje uprkos činjenici da je konsocijativni ustavno-pravni okvir dozvoljavao donošenje alternativnih, manje restriktivnih mjera. Evropski sud je potvrdio dobrovoljno pristupanje BiH Vijeću Evrope i u svjetlu toga obavezu BiH da revidira Izborni zakon na nivou države. U svjetlu toga, Sud je izrazio zadovoljstvo napretkom ostvarenim u BiH od završetka rata te zaključio da: „...kontinuirano onemogućavanje kandidiranja

---

⁶⁵ Evropska komisija za demokratiju putem zakona, *Amicus Curiae* izvještaj u predmetu Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine (br. Aplikacija 27996/06 i 34836/06).

⁶⁶ Predmet "koji se odnosi na određene aspekte zakona o upotrebi jezika u obrazovanju u Belgiji", br. aplikacija 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64.

⁶⁷ *Supra*, fn 65, para 23.

za Dom naroda...u odsustvu objektivnog i razumnog obrazloženja...[država] prekršila član 14. u vezi sa članom 3. Protokola 1.“⁶⁸

Pitanje etničke diskriminacije u smislu nemogućnosti apelanata da se kandiduju za Predsjedništvo BiH, Sud je raspravio na temelju člana 1. Protokola 12. Član 1. Protokola 12. obavezuje države članice Konvencije da osiguraju uživanje „bilo kojeg prava propisanog zakonom“.⁶⁹ Sud ne smatra da područje primjene člana mijenja značenje pojma diskriminacije. Tumačeći pojam diskriminacije identično u području primjene člana 14. i člana 1. Protokola 12., Sud je zaključio da se uskraćivanje prava apellantima da se kandiduju za funkciju u Predsjedništvu BiH na temelju pripadnosti kategoriji *ostalih* može okarakterisati diskriminirajućim u području primjene člana 1. Protokola 12. Potrebno će biti izvjesno vrijeme prije nego što se sve ustavno-pravne i političke implikacije presude spoznaju. Četiri godine od donošenja presude, BiH nije ispunila svoju obavezu implementiranja zaključaka iz presude. Presuda je rezultirala serijom dogovora i polučila brojna moguća rješenja koja nisu predmetom opservacije ovoga rada. Tokom proteklog perioda, Komitet ministara i Vijeće Evrope nastavljaju pratiti situaciju u BiH. Presuda u ovom predmetu je polučila značajan rezultat fokusirajući političke elite u državi na krucijalno pitanje, pitanje deficita ljudskih prava u konsocijalnom ustavno-pravnom sistemu.

„[P]rimjer „ostalih“ ukazuje na to da trenutačno stanje nije održivo, a da svaka promjena koja ne bi promijenila i etnički pristup, ne bi suštinski poboljšala situaciju...“⁷⁰ Uz to, hronična nesposobnost i nespремnost političkih elita, te propuštene prilike Ustavnog suda BiH, otvorile su vrata intervenciji Evropskog suda u adresiranju problema na adekvatan način. Iskazana zabrinutost McCrudden i O’Learyja⁷¹ da bi presuda u predmetu mogla imati negativne efekte po pregovaračke procese u državama sa sličnim problemima treba se uzeti sa rezervom. Problemi implementacije presuda ESLJP nisu isključivo vezani za disfunkcionalne države.⁷² Slučaj *Hirst*⁷³

---

⁶⁸ *Supra*, note 64, para 50

⁶⁹ Član 1. Protokola 12., Opšta zabrana diskriminacije, <http://hub.coe.int/protocol-12-article-1>, 22.11.2013.

⁷⁰ E. Hodzic *et al.*, *Novi/stari ustavni inženjering? Analitika*, Sarajevo 2011, 118.

⁷¹ C. McCrudden *et al.*, *Sudovi i konsocijacije*, 24.03.2012.

⁷² M. Milanovic, *Diskriminacija na osnovu etniciteta—izbori u postkonfliktnim situacijama—Dejtonski mirovni sporazum-Protokol 12 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava*, 104 *Am. J. Int’l L.* 636, 2010.

⁷³ *Hirst protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (No. 2), 2005-IX *Eur. Ct. H.R.* 187, Veliko vijeće.

također sugerirše da presude ESLJP nisu uvijek jednostavno implementirane u državama članicama. Suštinsko pitanje preostaje, a to je istinski karakter konsocijativnog ustavno-pravnog okvira BiH i njegov kapacitet akomodacije ljudskih prava.

ZAKLJUČAK

Prethodna diskusija je ponudila uvid u složeni ustavno-pravni okvir BiH. Iz prethodne diskusije jasno se da zaključiti da konsocijativni model u BiH nije ispunio svoju osnovnu zadaću. Sistem podjele vlasti, kao model, ima za primaran zadatak zaustavljanje oružanog sukoba među sukobljenim stranama, ali jednako tako i stvaranje preduslova za sukcesivnu transformaciju države.

Model BiH zorno ukazuje na manjkavosti sistema kao takvoga i na svu neophodnost ustavno-pravnih reformi, a sa ciljem približavanja BiH standardima suvremenih liberalnih demokratija. Zadatak zaštite ljudskih prava u etnički dominiranim konsocijalnim sistemima je vanredan izazov za pravno-političke strukture u teorijskom ali i u empirijskom smislu. Iz prethodne diskusije da se zaključiti da u situaciji kada su političke elite jasno iscrpile svoje kapacitete za djelotvorno generisanje neophodnih reformi, izvjestan potencijal u ovom smislu još uvijek postoji u sudskom sistemu BiH. Ovime se prije svega misli na sudski aktivizam, i Ustavni sud BiH, u skladu sa svojim nadležnostima ima načina ali i obavezu da usmjerava politički diskurs u BiH. Na temelju nadležnosti ali i sastava Ustavnog suda BiH jasno se da zaključiti da su tvorci dejtonskog Ustava Sudu namijenili takvu ulogu. Čini se da Ustavni sud BiH do sada nije koristio puni obim svojih kapaciteta i biće interesanto pratiti njegov daljni rad u ovom smislu.

Jedan od načina za pokretanje nužnih reformi proističe iz međunarodnih obaveza BiH. U tom smislu članstvo BiH u Vijeću Evrope je od iznimne važnosti. ESLJP je kroz svoje odluke postavio jasne granice dopuštenog kada su osnovna ljudska prava u pitanju. Uprkos nekim kritikama, ESLJP se nije ustezao testirati svoj legitimet i nije pokazao elemente politikanstva u zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda. Na ovaj način, ESLJP poslao je jasnu poruku ne samo političkim elitama u BiH, nego i Ustavnom sudu BiH pozivajući na viši stupanj aktivizma u zaštiti ljudskih prava. Ove poruke imaju implikacije i na zakonodavnu i izvršnu vlast.

U situaciji ograničenog suvereniteta, kontrolni mehanizmi vlasti ne leže nužno u domaćem ustavno-pravnom okviru. Ovaj rad je ograničen na ispitivanje uloge i kritiku sudova u konsocijativnim sistemima. Bosna i Hercegovina je pravni i politički *sui generis* na temelju čijeg iskustva će mnoge teorije biti nanovo preispitane. Iz prethodne diskusije slijedi da je nophodan daljni rad na utvrđivanju uloge sudova u konsocijativnim ustavno-pravnim sistemima. Ponuđeni zaključci nisu konačni i otvoreni su za daljni kritičizam.